

כבוד האדם

אהרן ברק*

בוגרות ובוגרים יקרים, מורי ורבותי,

ביסוד הסדר החברתי שלנו מונחות זכויות האדם. בלעדי זכויות אדם אין דמוקרטיה אמיתית. אצלנו מרבים לדבר על האופי הדמוקרטי של המשטר, אך לרוב מתכוונים להיבט הפורמלי של הדמוקרטיה, כלומר שלטון העם, באמצעות נציגיו בכנסת, העקרון לפיו ההכרעות ברוב דעות ובחירות חופשיות. זהו כמובן תנאי חיוני לדמוקרטיה. אך זה אינו תנאי מספיק. אין דמוקרטיה בלי זכויות אדם. שלטון בו הרוב שולל – שלא כדין – מהמיעוט את זכויות האדם אינו שלטון דמוקרטי. דמוקרטיה היא איזון עדין בין שלטון הרוב לזכויות המיעוט. כדי להבטיח דמוקרטיה אמיתית מהותית, יש לעגן את זכויות האדם בחוקה. רק כך ניתן להבטיח כי הרוב לא יעשה שימוש לרעה בכוחו כדי לפגוע בזכויות האדם של המיעוט. כדי שההגנה על זכויות האדם תהיה מלאה, יש להבטיח ביקורת שיפוטית על חוקיות החוק. זוהי ביקורת עצמאית ואובייקטיבית, על ידי שופטים בלתי תלויים, המבטיחה הגשמתן של זכויות האדם הקבועות בחוקה. אכן, ביקורת שיפוטית על חוקיותו של חוק לא רק שאינה פוגעת בדמוקרטיה, אלא היא מהווה את דרגתה העליונה ביותר.

מבין זכויות האדם, החשובה מכולן היא כבוד האדם. כבוד האדם משמעותו, ההכרה כי האדם הוא יצור חופשי, המפתח את גופו ורוחו על פי רצונו. במרכזו של כבוד האדם מונחים קדושת חיי האדם וחירותו. ביסוד כבוד האדם עומדת האוטונומיה של הרצון הפרטי, חופש הבחירה וחופש הפעולה של האדם. כבוד האדם היא החירות של האדם לעצב את חייו ולפתח את אישיותו כרצונו. ביסוד כבוד האדם מונחת ההכרה בשלמותו הפיזית והרוחנית של האדם, באנושיותו, בערכו כאדם, וכל זאת בלא קשר למידת התועלת המופקת ממנו לאחרים. כבוד האדם מניח אדם בן-חורין, המהווה מטרה בפני עצמה, ולא אמצעי להשגת מטרות של הכלל או של פרטים אחרים.

"כבוד האדם" מתמקד ביחיד ובחופש הרצון שלו. עם זאת, היחיד הנהנה מכבוד האדם אינו יחיד החי על אי בודד. כבוד האדם עוסק ביחיד החי במסגרתה של חברה. "כבוד האדם" הוא כבודו של האדם כיצור חברתי. על כן, "כבוד האדם" של הפרט חייב להניח, כנקודת מוצא, התחשבות בכבוד האדם של הזולת. אין להכיר במלוא חופש הרצון של הפרט, כחלק מכבוד האדם שלו, אם בכך הוא פוגע בכבוד האדם של פרט אחר. אדם אינו זכאי להגנה על כבודו אם הוא אינו מוכן להגן על כבוד זולתו. מכאן, שכבוד האדם כמושג משפטי-אופרטיבי נתפס כפרי של איזון בין כבודם של הפרטים השונים, בינם לבין עצמם. בכך בא לידי ביטוי האופי

* נשיא בית המשפט העליון. דברים בטקס הענקת תואר "בוגר" במכללה למינהל (29.1.2001).

היחסי של כבוד האדם כזכות אדם בסיסית. זאת ועוד: "כבוד האדם" הוא כבודו של אדם בחברה מאורגנת, אשר לה יעדים לאומיים, ובמסגרתה מקוים שלטון. נקודת המוצא הנה כי השלטון הנתון למדינה הוא חיוני לקיומה, ולקיומן של זכויות האדם עצמן. זכויות אדם אינן במה לכיליון לאומי. חוקה אינה מרשם להתאבדות לאומית. אכן, זכויות האדם בדמוקרטיה מודרנית משקפות פשרה לאומית בין כוח המדינה לבין זכות הפרט. הן פרי ההכרה כי יש לקיים זכויות אדם בסיסיות ובמרכזן את "כבוד האדם" ולשמור על המסגרת המדינית גם יחד. על כן מכירה הדמוקרטיה באפשרות החוקתית לפגוע כדין בזכויות אדם, לרבות ב"כבוד האדם", על מנת לקדם מטרות לאומיות, ובלבד שהחוק הפוגע עומד בתנאי פסקת ההגבלה, קרי, הולם את ערכיה של מדינת ישראל, נועד לתכלית ראויה, ופגיעתו אינה במידה העולה על הנדרש. אכן, תנאי ליכולת הפגיעה של חוק בכבוד האדם הוא, כי ביסוד המטרות הלאומיות וביסוד השלטון, תעמוד המטרה של הגנה על זכויות האדם בכלל ועל כבוד האדם בפרט. זהו האיוון הראוי שבין זכות הפרט לבין צורכי הכלל, המשקף היבט נוסף של יחסיות הזכות בדבר כבוד האדם. איוון זה מבוסס על ההכרה כי פגיעה בכבוד האדם למען מטרות הכלל מותרת, ובלבד שביסוד מטרות הכלל עומדת ההכרה בכבוד האדם. לפנינו אפוא דיאלקטיקה מורכבת, לפיה הזכות החוקתית של כבוד האדם וההגבלה המותרת עליה יונקים ממקור משותף, ומשקפים אותם ערכים. אמת, כבוד האדם גיטן להגבלה. אך להגבלה על כבוד האדם יש גבולות. ההגבלה על כבוד האדם מבוססת על כבוד האדם עצמו.

כבוד האדם הוא כבודו של כל אדם באשר הוא אדם. מכאן עמדתי, כי מכבוד האדם נגזר עקרון השוויון. כבוד האדם מחייב שוויון בפני החוק. כבוד האדם מניח כי כל אדם הוא יצור חופשי, המהווה מטרה בפני עצמו. תפישת זו מחייבת שוויון בין בני אדם. אין להכיר במושג של כבוד האדם, מבלי לגזור מכך כמסקנה הכרחית, את השוויון בין בני אדם. זהו השוויון בזכויות האדם; זהו שוויון בהטבות שהמדינה מעניקה ובהזדמנויות שהיא יוצרת.

על השוויון עמדה כבר הכרזת העצמאות. נקבע בה כי "מדינת ישראל תקיים שוויון זכויות חברתי ומדיני גמור לכל אזרחיה בלי הבדל דת, גזע ומין". אכן, המדינה חייבת לכבד את זכותו הבסיסית של כל פרט לשוויון. השוויון מונח ביסוד הקיום החברתי. הפרט משתלב במרקם הכולל ונושא בחלקו בבניית החברה, ביודעו שגם האחרים עושים כמוהו. הצורך להבטיח שוויון הוא טבעי לאדם. הוא מבוסס על שיקולים של צדק והגינות. המבקש הכרה בזכותו צריך להכיר בזכותו של הזולת לקבל הכרה דומה. אין לך גורם הרסני יותר לחברה מאשר תחושת בניה ובנותיה, כי נוהגים בהם איפה ואיפה. תחושת חוסר השוויון היא מהקשה שבתחושות. היא פוגעת בכוחות המאחדים את החברה. היא פוגעת בזכותו העצמאית של האדם; היא פוגעת בצלם האדם ובכבודו.

השוויון מתבקש גם מאופייה היהודי של מדינת ישראל. עולמה של ההלכה מגולם בציווי "משפט אחד יהיה לכם, גר כאזרח יהיה"¹.

עמד על כך השופט מנחם אלון בציינו:

"יסוד מוסד בעולמה של יהדות הוא רעיון בריאת האדם בצלם אלוקים (בראשית, א', כג). בכך פותחת תורת ישראל, וממנה מסיקה ההלכה עקרונות יסוד בדבר ערכו של האדם כל אדם באשר הוא שוויונו ואהבתו".²

גם הציונות – שיחד עם המורשת מעצבת את ערכיה של ישראל כמדינה יהודית – ראתה בשוויון את אחד מערכיה המרכזיים. ישראל היא מדינה יהודית בכך שבה נתקבץ העם היהודי, והיא הפתרון לבעייתו. לכל יהודי הזכות לעלות לארץ ולקבל את אזרחותה. בכך אין פגיעה בעקרון השוויון. אכן, כאשר הטעם המונח ביסוד הקמת המדינה הוא שהיא תשמש בית לאומי ליהודים באשר הם, הרי מתן זכות עלייה ליהודים אין בו הפליה כלפי מי שאינו יהודי. יש בו הכרה באותה שונות המתבקשת מהשוויון. אך משהוקמה המדינה, הרי היא נוהגת שוויון בין אזרחיה. אמת, מפתח מיוחד לכניסה לבית ניתן לבני העם היהודי. אך משמצוי אדם בבית פנימה, הרי הוא נהנה מזכויות שוות כמו כל בני הבית האחרים. אין מפלים בינו לבין בני הבית האחרים. אכן, הציונות נולדה כשליה של הגזענות. היא למדה לדעת עד כמה התייחסות גזענית, המוכתבת על פי השתייכות דתית או לאומית, מבזה את צלם האדם; חלילה לציונות לאמץ לעצמה דפוסים פסולים של הפליה על בסיס של דת או לאום. יפים הדברים שאמר בהקשר זה השופט ברנזון לפני כשלושים שנה:

"כשגלינו מארצנו ונתרחקנו מעל אדמתנו קרבנות היינו לאומות העולם שבתוכם ישבנו, ובכל הדורות טעמנו את הטעם המר של רדיפות, נגישות והפליות רק בגלל היותנו יהודים 'שדתיים שונות מכל עם'. מלומדי ניסיון מר ואומלל זה, שחדר עמוק עמוק להכרתנו ולתודעתנו הלאומית והאנושית, ניתן לצפות שלא נלך בדרכים הנלוות של הגויים, ובהתחדש עצמאותנו במדינת ישראל עלינו להיזהר ולהישמר מכל צל של הפליה ומנהג של איפה ואיפה כלפי כל אדם לא-יהודי שומר חוק הנמצא אתנו ורוצה לחיות עמנו בדרכו שלו, לפי דתו ואמונתו. שנאת זרים קללה כפולה בה: היא משחיתה את צלם אלוהים של השונא וממיטה רעה על השונא על לא אוון בכפו. עלינו לגלות יחס אנושי וסובלני כלפי כל מי שנברא בצלם ולקיים את הכלל הגדול של שוויון כל בני-אדם בזכויות ובחובות".³

אכן, הציונות באה להקים מדינה יהודית. היא הצליחה בכך. אין ספק כי ישראל היא מדינה יהודית על פי מורשתה, סמליה וחגיגיה, שפתה ותרבותה, וסממנים אחרים העושים אותה מדינה יהודית. אך, כמו מדינות לאום נאורות, היא יודעת וצריכה להתייחס אל כל אדם היושב בקרבה, גם אם הוא נמנה על מיעוט שאינו יהודי, באופן שוויוני. השוויון משתרע על כל תחומי החיים במדינה. על כן יש לקיים שוויון בין בני אדם

2 פ"פ 3632/92 בן עמרם גבאי נ' מ"י, פ"ד מו(4) 487, 490.

3 בג"צ 392/72 ברנר נ' הוועדה המחוזית לתכנון ולבניה, פ"ד כו(2) 764, 771.

המשתייכים לדתות, לאומים, עדות, גזעים, מפלגות, מינים, גילים, השקפות וגופים שונים. למותר לציין, כי רשימה זו אינה שלמה ואינה מקיפה. הרשו נא לי להתרכז בהקשר אחד של שוויון. שוויון בין הדתות והלאומים. על שוויון זה עמדה הכרות העצמאית כאשר הצהירה כי מדינת ישראל תקיים שוויון בין אזרחיה "בלי הבדל דת, גזע ומין".

מכאן, שכל אזרחי המדינה בלי הבדל דת או גזע זכאים לשוויון. אסור לה למדינה להפלות בין אזרחיה על בסיס דת או גזע. על כן זכויותיו וחובותיו של האיש הדתי צריכות להיות כזכויותיו וחובותיו של האיש החילוני, אלא אם כן שוני בזכויות או בחובות מקדם את השוויון. מכאן הפסיקה העקבית של בית המשפט העליון, כי התמיכות הכספיות שהמדינה מחלקת צריכות להיות מוענקות על בסיס שוויוני. על רקע זה יש להבין את פסק דינו של בית המשפט העליון, לפיו בהקצאת מקרקעיה של המדינה עליה לנהוג בשוויון בין יהודים וערבים. זוהי דרישה אלמנטרית של שוויון.

למותר לציין, כי השוויון אינו ערך מוחלט. ככל זכות אחרת, גם השוויון הוא בעל אופי יחסי. ניתן לפגוע בו כדי לקיים תכליות ראויות, ובלבד שהפגיעה היא מידתית. הפגיעה עצמה צריכה לתאם את ערכיה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית. לעתים, אותה פגיעה מותרת, וכל שהיא באה לעשות אינו אלא לבטא את השונות, ולכן אין לראות בה הפליה.

התפקיד של שמירה על זכויות האדם הוא תפקיד של כל אורגן שלטוני. הכנסת חייבת, בתפקידה, לכבד ולהגן על זכויות האדם. הממשלה חייבת להגן על זכויות האדם. בית המשפט בפסיקתו חייב לכבד ולהגן על זכויות האדם. בעניין זה, עיקר התפקיד הוטל על בתי המשפט בישראל בכלל, ובית המשפט העליון בפרט. הוא הגשים את תפקידו זה באובייקטיביות, ותוך שמירה על עצמאותו, בלא שיושפע מהפגנות או מהצהרות המכוונות להטות את שיקול דעתו. הוא עשה כן משום שזוהי תרבותו השיפוטית, והוא אינו יכול אחרת.

אכן, בית המשפט הוא חלק מהעם. הוא אינו מייצג חלקים אלה או אחרים של החברה, אך הוא משקף את הערכים והעקרונות המלווים את העם והאומה בתנועתם על פני ההיסטוריה. הוא עושה כן במודעות לכובד משרתו ולכבלים שהיא מטילה עליו. בכל אלה, הוא שומר בקפדנות על עצמאותו ועל הפרדת הרשויות. הוא עושה כן, לא לשם היעילות השלטונית, אלא למען חירות האדם. כך פיתח בית המשפט העליון את זכויות האדם, חרף התנאים החברתיים והביטחוניים הקשים. הוא הכיר בצורכי הביטחון, תוך שהדגיש כי עצמתה של חברה נבחנת בשמירתה על זכויות האדם. באחת הפרשות, בהן עסקנו לאחרונה בשיטות חקירה של שירות הביטחון הכללי, ציינו:

"זה גורלה של דמוקרטיה, שלא כל האמצעים כשרים בעיניה, ולא כל השיטות בהן נוקטים אויביה פתוחות לפנייה. לא פעם נלחמת הדמוקרטיה כאשר אחת מידיה קשורה לאחור. חרף זאת, ידה של הדמוקרטיה על העליונה, שכן שמירה על שלטון החוק והכרה בחירויות הפרט, מהוות מרכיב חשוב בתפיסת בטחונה. בסופו של יום, הן מחזקות את רוחה ואת כוחה ומאפשרות לה להתגבר על קשייה"⁴.

קשה הוא התפקיד השיפוטי. החברה היא מורכבת ומפוצלת. הערכים והעקרונות שיש להתחשב בהם ניצבים לפני השופט, זוגות זוגות של ניגודים. כוחו של בית המשפט ביכולתו לשקף במשפט את הערכים והעקרונות, ולאזן ביניהם בנקודת ההכרעה. כך נהג בית משפט זה מאז קום המדינה. כך ימשיך גם להבא. כל שופט ושופט חש אחריות כבדה לזכויות האדם בישראל בכלל, ולכבוד האדם והשוויון בפרט. כאשר אנו יושבים לדין אנו עומדים לדין. היום יוצאים אתם מהחממה של מכללה זו. יוצאים אתם אל החיים. כל אחד לדרכו שלו. מי ייתן ותמצאו בדרככם החדשה איזון ראוי בין פרט לכלל; בין הדאגה ליום יום שלכם, לבין צורכיה של המסגרת החברתית. מי ייתן ותהיו רגישים לזכויות האדם – לזכותו של כל אדם; מי ייתן וכבוד האדם ושוויונו – כבודו של כל אדם ושוויונו של כל אדם – יעמוד במרכז הכרתכם החברתית.